

דף הרחבות לנושא –

דיני התפילה בציבור (יחידה 4 בסדרה)

קדושה וקדיש

יחידה מספר 13

❖ השלכות נוספות להסברו של מרכבת המשנה

למדנו שלפי מרכבת המשנה, גם המתפלל יחד עם שליח הציבור רק עונה על הקדושה, ואינו אומר את קטעי הפיוט והזימון לקדושה ('נעריצך' או 'נקדש' וכו'). המשמעות היא שגם המתפלל במקביל לתפילת שליח הציבור מתפלל תפילת יחיד, ולא תפילת ציבור.

יתרה מזו – עולה שיש הבדל תוכני בנוסח תפילת לחש לעומת נוסח תפילת הציבור. לפי רוב הפוסקים, ההבדל בין תפילת לחש לבין תפילת שליח הציבור הוא רק ביכולת לומר את הקדושה, עד כדי שהגרי"ד אומר שבמהות הקדושה היא חלק מתפילת העמידה (אלא שטכנית לא ניתן לאמרה ביחידות). לפי מרכבת המשנה, נוסח הברכות מהשנייה לשלישית שונה של שליח הציבור שונה מנוסחתו של היחיד.

ביחידה הקודמת הערנו את הערת המגן אברהם, שאם שליח הציבור מוסיף פיוטים היחיד אינו יכול לצאת ידי חובה מתפילתו. אומר מרכבת המשנה (כאן הלכה ב') דבר מקביל. שליח ציבור שטעה בתפילת לחש אינו חוזר על תפילת לחש, אלא מכוון לצאת בתפילה שמתפלל בקול. אך אם טעה בשלוש ראשונות עליו לחזור ולהתפלל לחש, מכיוון שיש הבדל תוכני בנוסח בין שלוש ראשונות של הציבור ושל היחיד.

כמובן שמדברי הרב סולוביצ'יק עולה להיפך. שליח הציבור אומר את הקדושה, אותה היה נכון יותר שגם היחיד יאמר. ממילא אם שליח הציבור טעה בתפילת לחש, גם בשלוש ראשונות, משלים אותן בעזרת חזרתו.

❖ ראיות מפרישה על שמע

חלקו הראשונים אם יש לומר את הקדושה שבברכות קריאת שמע ללא ציבור. במשנה נאמר:

משנה מסכת מגילה פרק ד משנה ג

אין פורסין את שמע ואין עוברין לפני התיבה ואין נושאים את כפיהם ואין קורין בתורה ואין מפטירין בנביא ואין עושין מעמד ומושב ואין אומרים ברכת אבליים ותנחומי אבליים וברכת חתנים ואין מזמנין בשם פחות מעשרה

הדבר הראשון המחזר במשנה הוא הפריסה על שמע. לכאורה משמע שאין לומר את ההכנות לקריאת שמע ללא עשרה, כדין קדושה שבחזרת הש"ץ.

תלמיד רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף יג עמוד ב

ויש שמקשים על זה הפסק (שמותר ליחיד לומר את הקדושה שבברכת 'יוצר אור') מדתנן (במגילה דף כג ב) אין פורסין על שמע פחות מעשרה. התחילו עשרה והלכו להם מקצתם – גומרין ... אם התחילו בעשרה והלכו מקצתן אחר שענו לקדיש ולברכו, גומרים, ואומר: אם איתא שהיחיד יכול לומר קדושה של יוצר, למה הוצרך לומר "התחילו בעשרה והלכו להם מקצתם גומרים", דכיוון שאין לו דין קדושה, פשיטא שגומרין! אלא מפני שאין יכולין לומר קדושת יוצר אלא ביי, ולכן הוצרך להשמיענו דהכא, כיוון שהתחילו מתחלה, גומרים אפילו בלא עשרה!

מדוע הגמרא צריכה להסביר שלצורך פריסה על שמע אם התחילו בעשרה גומרים גם בלעדיהם. לכאורה החלק היחיד שדורש עשרה הוא ה"ברכו" שבתחילתו! על כרחנו שגם לצורך אמירת פסוקי הקדושה יש צורך בעשרה.

רבינו יונה דוחה את הראיה:

ואומר מורי הרב נר"ו שאין זה הפירוש נכון ... אלא ודאי פירוש אין פורסין על שמע הוא ... דעם דבשדות מקריאת שמע אינן נפטרין אלא באמירה, ובעניית אמן אינו פוטר אלא ביי. ולפיכך אין פורסין על שמע כדי לפטור את השומעים בעניית אמן אלא ביי ... אבל אם התחילו ביי והלכו מקצתם גומרים ועונין אמן אחריו

משמעות הפריסה על שמע היא האפשרות להוציא את הציבור ידי חובת קריאת שמע וברכותיה בשמיעה. החידוש הוא שאם התחילו קדיש וברכו בעשרה, ויצאו מקצתם, שליח הציבור עדיין מוציא את האחרים ידי חובתם בשמיעה, מה שאינו נכון ביחס ליחידים. אך אין מכך ראיה לגבי אמירת פסוקי הקדושה ביחיד.

❖ הסברו של הרב סולוביצ'יק למבנה שלושת הקדושות

אם נצרך דברים שונים שלמדנו: אין עונים על קדושה אחרת בשעה שעומדים בקדושה של תפילת לחש. לכאורה מפני שהקדושות האחרות שונות. רעיון זה מתחזק מן ההלכה האומרת שיש להישאר עם תפילין במשך שלושת הקדושות. ניתן להציע שזאת מפני שהן מקיימות דברים שונים. למדנו שאף הלכותיהן שונות. את הקדושה שבתפילת העמידה אין אומרים ביחיד. את הקדושה של היוצר אומרים ביחיד (מפני שהוא תיאור, כפי שכתבו הראשונים), וקדושה דסדרא הוא אמירת הפסוקים ותרגומם. לכאורה הם נאמרים בצורות שונות, עם הלכות שונות. הגר"ד מסיק:

רשימות שיעורים (רי"ד סולוביצ'יק) מסכת ברכות דף כא עמוד ב

לפי זה נראה לבאר ענין ג' הקדושות של שחרית, א' קדושת יוצר, ב' קדושת העמידה, ג' קדושת דסידרא. דהנה קדושת יוצר שירת המלאכים היא, ותיקונה חכמים כדי שבשעת התפלה, בשעה שאנו אומרים קדושה ומצרפים את קדושתנו לקדושת המלאכים, ואנו אומרים "כשם שמקדישים אותו בשמי מרום", הכוונה היא לשירת המלאכים כפי שאמרנו במטבע הברכה של ברכת יוצר וקדושת העמידה היא צירוף של קדושת ישראל, הנאמרת בלשון אדנות, לקדושת המלאכים, הנאמרת בשם המפורש ואילו בקדושת דסידרא נראה דנכלל כל ג' הקיומים, א' קדושת המלאכים, דהא פותחים ב"ואתה קדוש וכו' וקרא זה אל זה ואמר קדוש קדוש וכו' ומקבלין דין מן דין ואמרין קדיש בשמי מרומא עלאה בית שכינתיה", דהיינו קדושת המלאכים שזהו הענין של הקדושה בקדושת יוצר אור. ב' קדושת ישראל, וכפי שאחר כך אנו אומרים "קדיש על ארעא עובד גבורתיה", זהו קדושת העולם הזה שהוא בשם אדנות, וכדאיתא בגמרא לא כהעולם הזה העולם הבא דבעוה"ז השם בלשון אדנות וזוהי קדושה מדין "ברן יחד וכו' ויריעו כל בני האלוקים", ג' קדושה אחת של שרפי מעלה יחד עם קבוצי מטה לשם הוי"ה, הנכלל ב"קדיש לעלם ולעלמי עלמיא", שנלמד מהבו לה' כבוד שמו. ובקדושה דסידרא חוזרים על כל ג' קדושות, ולכן לכמה ראשונים נקרא "סדר קדושה", דכולל בתוכו סדר של ג' קדושות - קדושת המלאכים, קדושת שם האדנות שבעולם הזה, וקדושת שם הוי"ה בשמי מרומא. ורק על ידי ג' קדושות אלו נשלם דין חובת קדושה שבסדר התפלה

בהמשך הוא אף מסביר שקדושת "כתר", של מוסף שבתות וימים טובים, פועל באופן דומה לקדושה דסדרא. לכן העומד בקדושת שחרית אינו ענה על קדושת כתר, ולכן אין צורך לומר קדושה דסדרא בסוף שחרית של שבת, שכן מקיימים אותה על ידי קדושת "כתר" (הצעה אחרת שעולה באחרונים היא שמשלימים את קדושה דסדרא בפתיחת מנחה).

❖ האם לימוד שלא לשמה נעשה סם המוות?

עסקנו בשאלת היחס בין דברי התנאים, שמצד אחד אומרים שקיום מצווה בכדי להיטיב את עולמו של האדם זו מצווה גמורה, ומצד שני אומרים שלא לשמש את הקב"ה כדי לקבל פרס. להשלמת התמונה, נביא ברייתא נוספת, קיצונית יותר:

תלמוד בבלי מסכת תענית דף ז עמוד א

תניא, היה רבי בנאה אומר: כל העוסק בתורה לשמה תורתו נעשית לו סם חיים, שנאמר עץ חיים היא למחזיקים בה, ואומר רפאות תהי לשרך, ואומר כי מצאי מצא חיים. וכל העוסק בתורה שלא לשמה נעשית לו סם המוות, שנאמר יערך כמטר לקחי, ואין עריפה אלא הריגה, שנאמר וערפו שם את העגלה בנחל

מי שלומד תורה שלא לשמה נעשית לו סם המוות!
מצד שני נאמר:

תלמוד בבלי מסכת סוטה דף כב עמוד ב

אמר רב יהודה אמר רב: לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות אפי' שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה
אם כך, האם נכון ללמוד תורה שלא לשמה, או שמא זו יצירת סם המוות?
בעלי התוספות מגדירים את היחס בין הדברים:

תוספות מסכת סוטה דף כב עמוד ב

לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות אף על פי שלא לשמה - ואי קשיא הא אמרינן בפ"ק דתענית כל העוסק בתורה שלא לשמה נעשית לו סם המוות ...
נראה לתרץ: עוסק שלא לשמה, כגון מיראת היסורין כי הכא, ומאהבת קיבול פרס, שאינו מתכוין להשלים רצון יוצרו שצוהו על כך, אלא להנאתו, כדאמרינן בפ"ק דמסכת עבודה זרה (דף יט.). במצותיו חפץ מאד, ולא בשכר מצותיו,

והיינו דתנן (אבות פ"א מ"ג) אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס ... וכדאמרין פרק קמא דראש השנה האומר סלע זו לצדקה ע"מ שיחיה בני הרי זה צדיק גמור אבל ההיא שלא לשמה דתענית ומסכת ברכות אינו עוסק בתורה כדי לקיים, לא מאהבה ולא מיראה, אלא להוסיף על חטאתו פשע, שעתה שגגות נעשו לו זדונות, שאף על פי שידע שעובר, לא מנע מכל תאוות לבו, כדמפרש התם (ברכות יז.) תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים שלא יהא אדם קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ובוטט באביו ובאמו וברבו או במי שגדול הימנו שנאמר ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם ללומדיהם לא נאמר אלא לעושיהם לעושים לשמה

תוספות מסכת תענית דף ז עמוד א

וכל העוסק בתורה שלא לשמה תורתו נעשית לו סם המות - וקשה והלא אמרינן (פסחים דף נ:.) לעולם יעסוק אדם בתורה אף על גב שאינה לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה! ויש לומר דתרי 'שלא לשמה' הוי: דמה שאמרין "לעולם יעסוק בתורה אפילו שלא לשמה", היינו כלומר כדי שיקרא רבי או כדי שיכבדוהו, ומה שאמרין הכא "כל העוסק בתורה שלא לשמה נעשה לו סם המוות", היינו מי שלומד לקנטר

לכאורה המימרות על סם המוות נאמרו בדווקא על לימוד תורה, ולא על קיום מצוות אחרות. ביחס לקיום מצוות אחרות, למדנו שלוש רמות – קיום לשמה – מתוך אהבת ה' ואמונה בו. קיום שלא לשמה – כדי להיטיב את חייו. קיום מותנה – קיום המצווה רק כדי להיטיב את חייו, ומבחינתו אינו רואה ערך אחר בקיום התורה.

ביחס ללימוד תורה יש משהו אחר. ההעמקה בתורה בכדי להיטיב את חייו, או למטרות גאווה, דומות ללימוד שלא לשמה הרגיל. אך מי שמעמיק בתורה, אך בעצם במהותו הוא סוס טרויאני, הוא מבקש להיכנס לעמקי התורה בכדי לבעט בה מבפנים, בזאת היא נעשית לו סם המוות. לכאורה ביחס לשאר המצוות לא שייך להתייחס למעשה מעין זה. אין קיום מצווה בכדי לבעט מבפנים. לכן הדברים נאמרו דווקא על לימוד התורה.

❖ תשובת במראה הבזק – קדיש על ידי אישה

שו"ת במראה הבזק חלק א שאלה ד

שאלה: אישה הרוצה לומר קדיש בשקט, בעזרת הנשים של בית הכנסת על בעלה שנפטר, כשאינן בניס לומר עליו קדיש. הרשאי? תשובה: ישנם כמה טעמים לחיוב האבל בקדיש: א. ע"י אמירתו, מתקדש שמו הגדול בעולמות, וע"כ מתכפרים עוונות הנפטר,¹ ומציל אותו מן הפורענות,² ואף שמעלה את הנפטר מדרגה לדרגה בגן עדן.³ ב. יש בקדיש צידוק הדין. שמקבל דין מלכות שמים, שכל משפטיו אמת וצדק.⁴

ולכאורה, טעמים אלו שייכים אף באישה, ולכן, היה מקום להתיר לאישה לאמר קדיש.⁵ אך, הסכמת האחרונים, שאין להתיר לאישה לאמר קדיש בבית הכנסת.⁶ יש שהתירו לאישה לאמר קדיש בביתה,⁷ אך רבו הפוסקים שחלקו על דעה זו, ואסרו משום היחלשות המנהגים.⁸ בנדון דידן, אם האישה תאמר קדיש בקול רגיל בעזרת נשים, יש מקום להתיר. ואין בזה משום החלשות המנהגים. עם זאת, כדאי לציין שישנה אפשרות יותר פשוטה, והיא, שהאישה תשכור אדם שיאמר קדיש.⁹

¹ גשר החיים חלק א פרק ל ד-א.

² מסכת כלה רבתי פרק ב

³ מהרח"ו בשער הזכרונות (דף ט"ו), בשם האר"י. אמנם עיין בשו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן סימן ג'.

⁴ ראה הערה 1.

⁵ חוות יאיר סימן רכ"ב, בתחילת דבריו. אך במסקנתו אסר משום היחלשות המנהגים.

⁶ שו"ע או"ח, סימן קל"ב. באר היטב, סק"ה. ובשערי תשובה סק"ה, וביו"ד סימן שע"ו. ובפת"ש סק"ג וסק"ז.

⁷ כהתרו של השבו"י בח"ב סימן צ"ג בבית. כך נראה, שבעזרת נשים אין בזה משום היחלשות המנהגים, אף לחוות יאיר.

⁸ עיין פני ברוך, סימן ל"ד, סעיף כ', ובילקוט יוסף, סימן כ"ג, ס"יא, שהסיבה לאיסור היא חשש היחלשות המנהגים.

⁹ ב"י יו"ד, סו"ס ת"ג, ועיין פני ברוך פרק ל"ד, סעיף כ"ו ובהגהות שם. עיין גם בשו"ת במראה הבזק ח"ג תשובה כח.

תשובה זו היא משו"ת במראה הבזק חלק א, שיצא לאור בסביבות שנת ה'תשנ"ט (1990). שימו לב שעיקר תוכן התשובה הוא: הלכתית, אין מניעה עקרונית שנשים תאמרה קדיש. מנגד, יש לשקול היטב את שאלת היחלשות המנהגים.

אמנם בניסוח התשובה משמע שמעדיפים לאסור את אמירת הקדיש על ידי אישה מחמת שיקול זה, אך נראה שאף הם מודים שלכל קהילה ולכל ציבור יש לשקול את היחס בין ההיתר הפשוט שאישה תאמר קדיש, לבין השיקול של היחלשות המנהגים.

הרבה דברים טובים התרחשו מאז, הן בנושא לימוד תורה של נשים, והן בשילובם הטוב והנכון בפעילות הרוחנית בבתי הכנסת ובתפילה. ככל והתפתחויות אלה נעשות בצורה נכונה זהירה, הן מאפשרות להעשיר את עולמן ועשייתן הרוחנית, ללא פגיעה במנהגי ישראל. אך ניכר שכעבור מספר שנים, הדיון סב מן השאלה האם האישה תאמר קדיש, אל השאלה כיצד:

שו"ת במראה הבזק חלק ג תשובה כח

שאלה: לפני מספר שבועות נפטר השמש של בית כנסת. בתו היחידה בקשה לומר קדיש והיא באה יום יום לבית הכנסת. בית הכנסת בו אנו מתפללים בימות החול הוא בית מדרש קטן ללא עזרת נשים מיוחדת. גברת זו יושבת מחוץ לבית כנסת, ליד פתח הכניסה, בשלב זה ללא מחיצה. האם יש צורך במחיצה אם האשה יושבת מחוץ לבית כנסת? יש לציין שפני הציבור אינם כלפי הפתח היכן שיושבת האשה. תשובה: יש מקום להתיר לבת לומר קדיש על אביה¹ בפתח בית-הכנסת², במקום שאין עזרת-נשים.

כפי שהדגשנו ביחידה, הדבר החשוב ביותר הוא שמטרת אמירת הקדיש תהיה בכדי להגדיל ולהאדיר את שמו של הקב"ה בעולמות, גם אם המניע הוא להעלות את נשמת הנפטר (וכפי שכתב הרב שטרנבוך, לקיים בכך מצוות כיבוד הורים), ולא, חלילה, לשם אף מטרה אחרת או מניע אחר.

¹ עיין שו"ת "במראה הבזק" (ח"א עמ' 28, תשובה ד).

² עיין "משנה ברורה" (סי' נה ס"ק נ, נא, נב). מדבריו יוצא שעדיף לעמוד בפתח בית-הכנסת, ששם היא בוודאי מצטרפת לאמירת קדיש.